

A héber nyelv története

BMA-HEBD-201

Biró Tamás

3. Történeti-összehasonlító nyelvészet 1 (családfamodell).

Sémi nyelvészet – Folytatás.

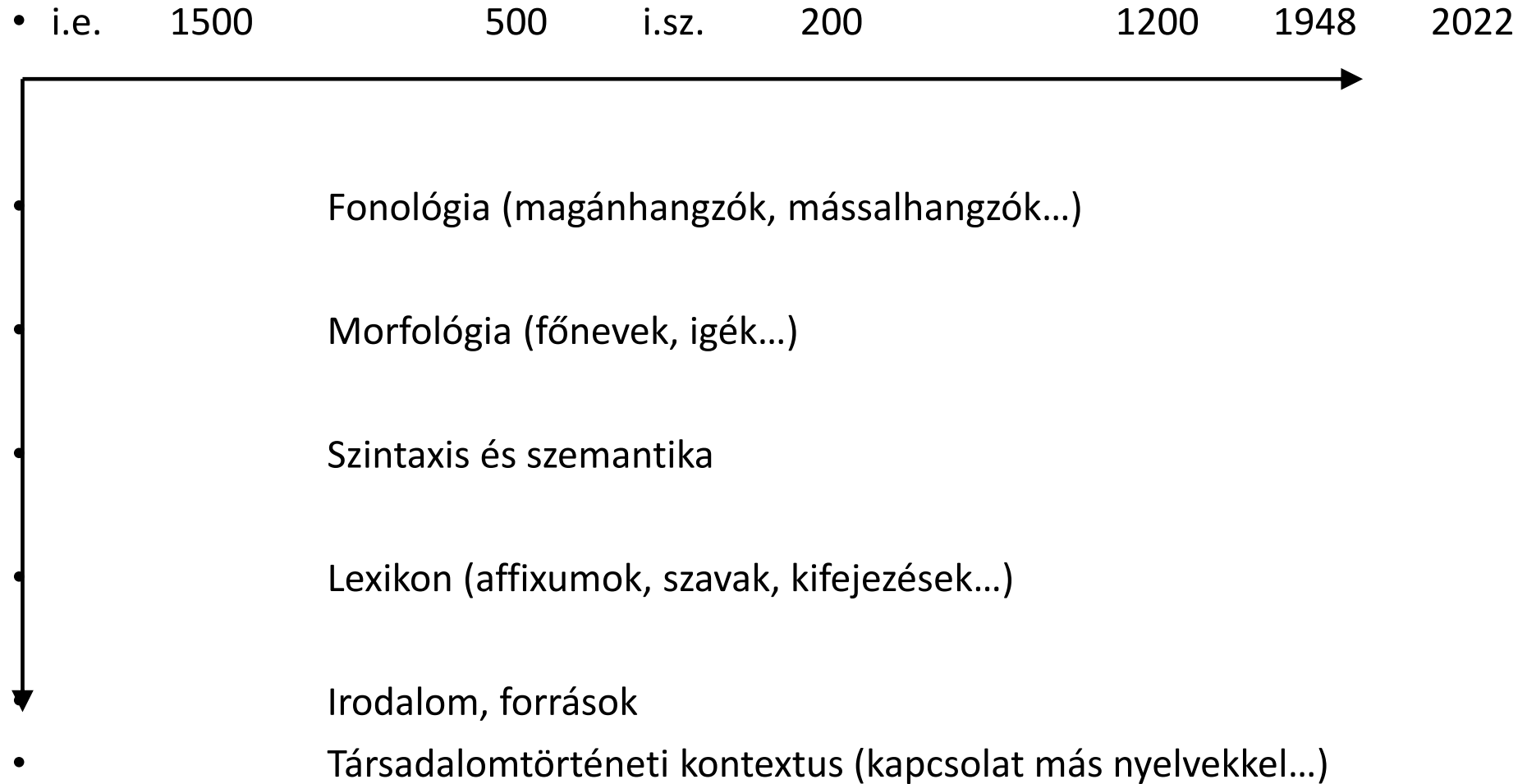
2022. február 23.

Assignment for this week

Történeti nyelvészet

Két dimenzió:

**A nyelv mint komplex
és dinamikusan
változó rendszer**

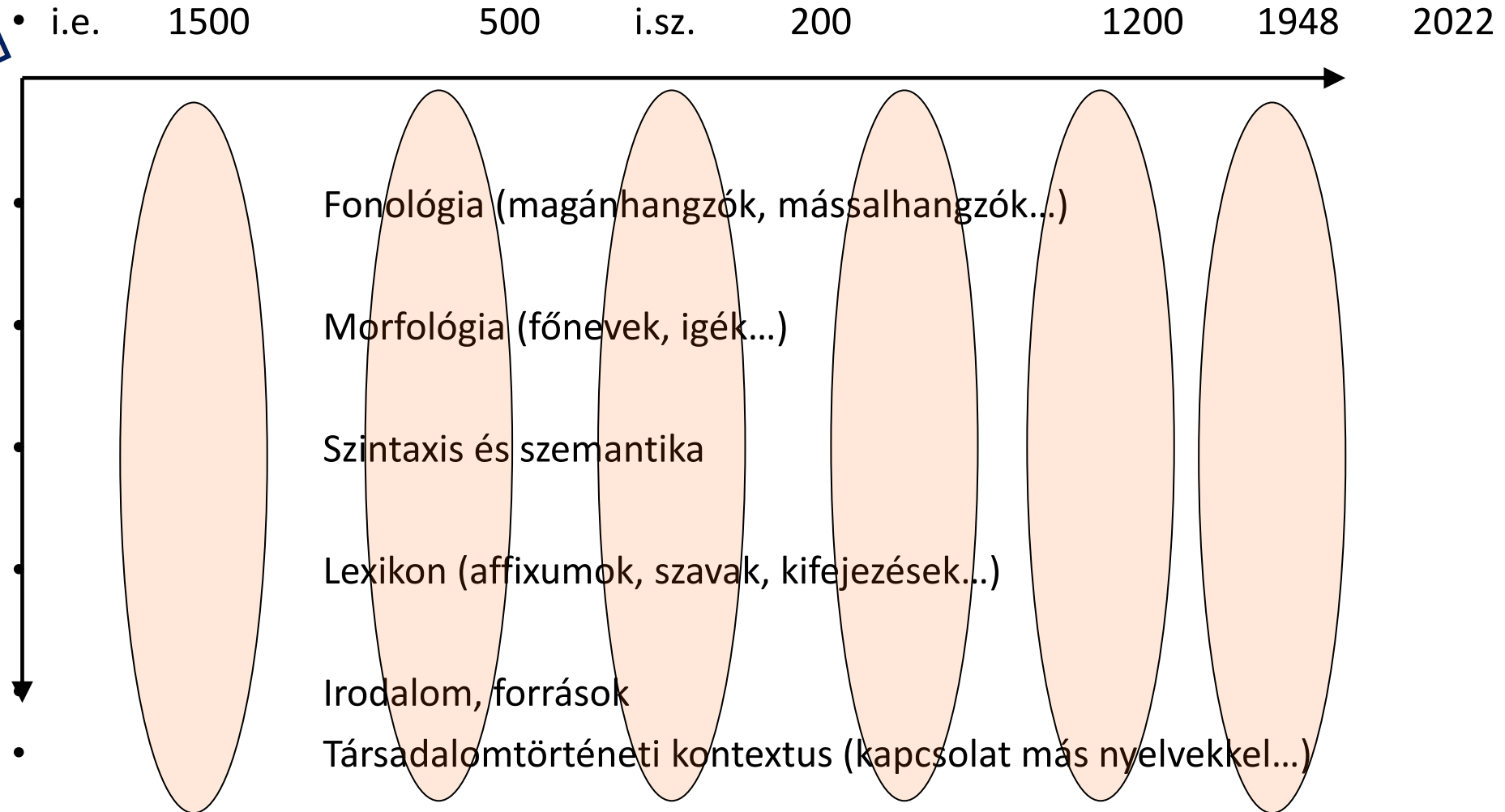

Két dimenzió:

szinkrón (egy állapot) *vs.* *diakrón* (változás)

**Adott időbeli
állapotot vizsgál**
(„álló fénykép”)

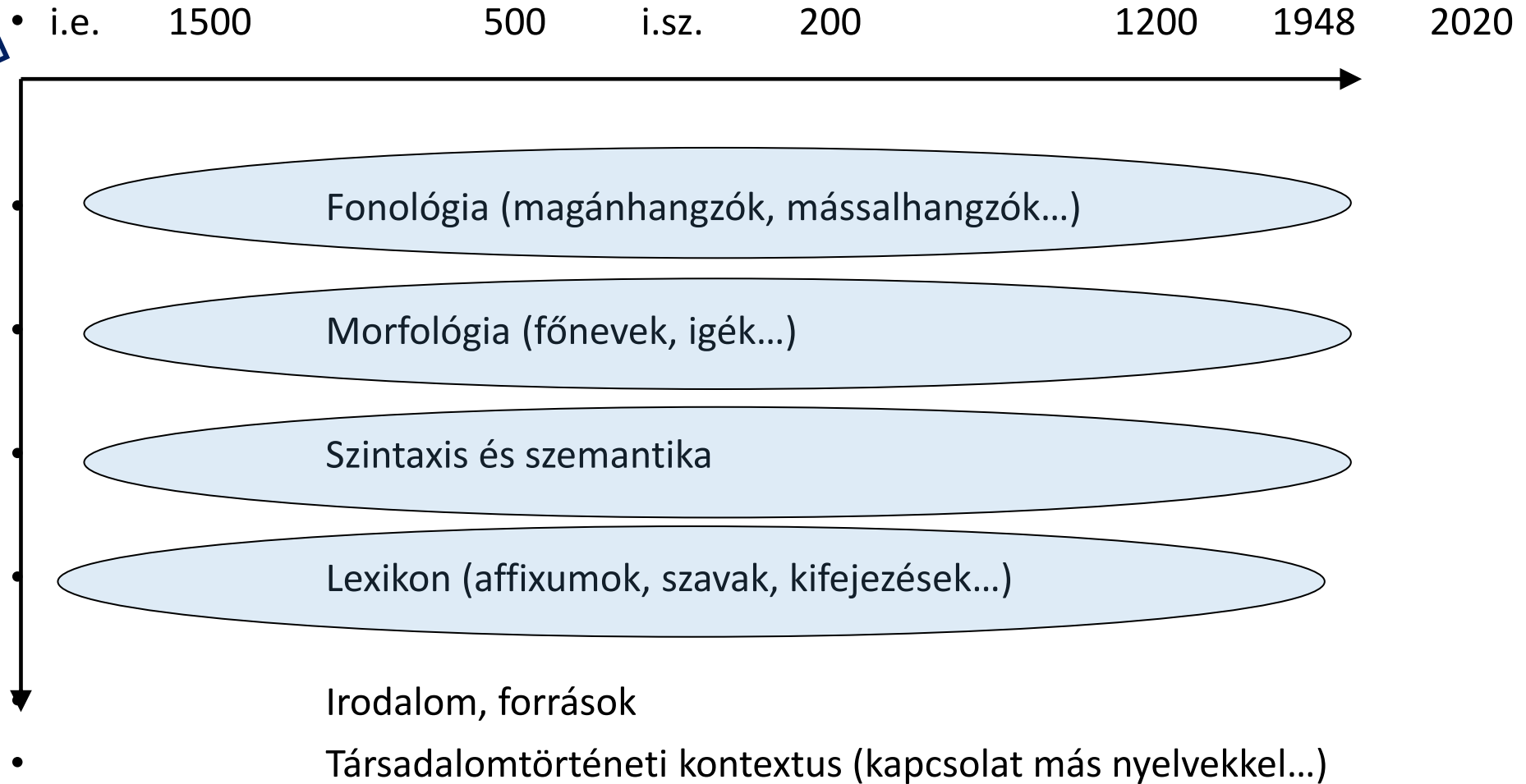
**szinkrón
nyelvészet**

Két dimenzió:

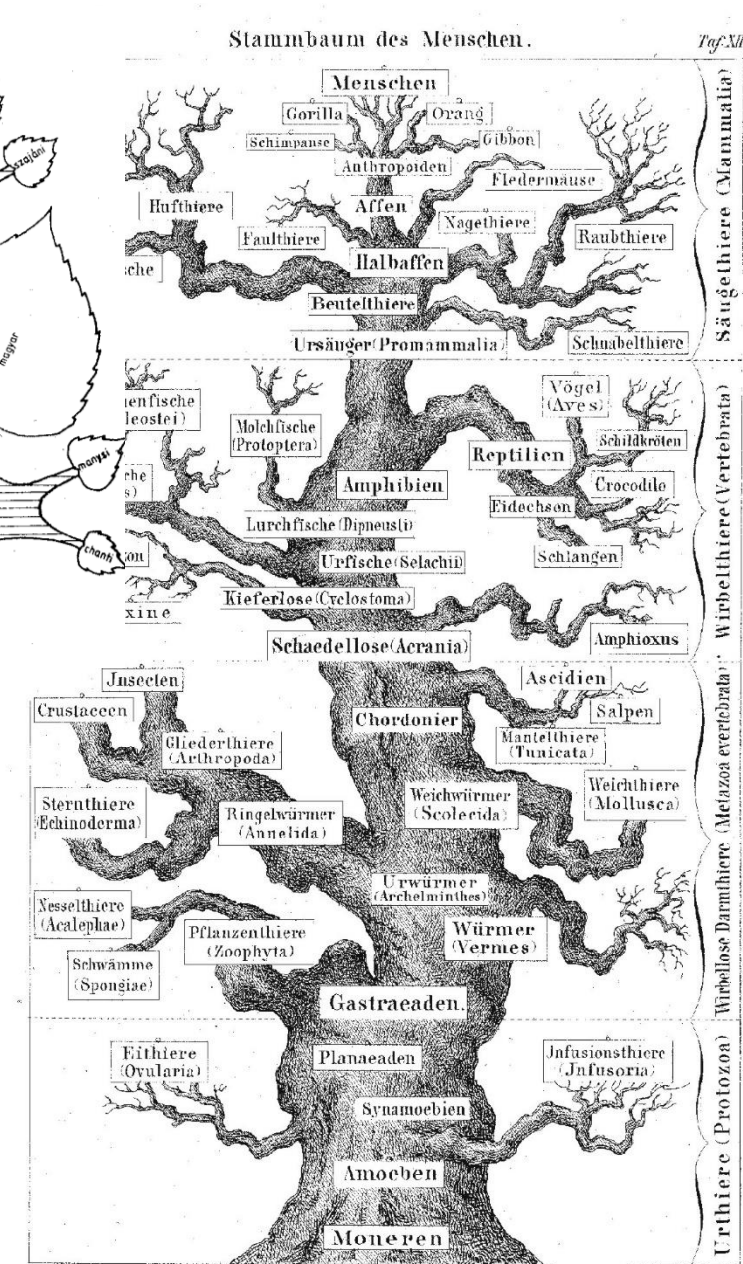
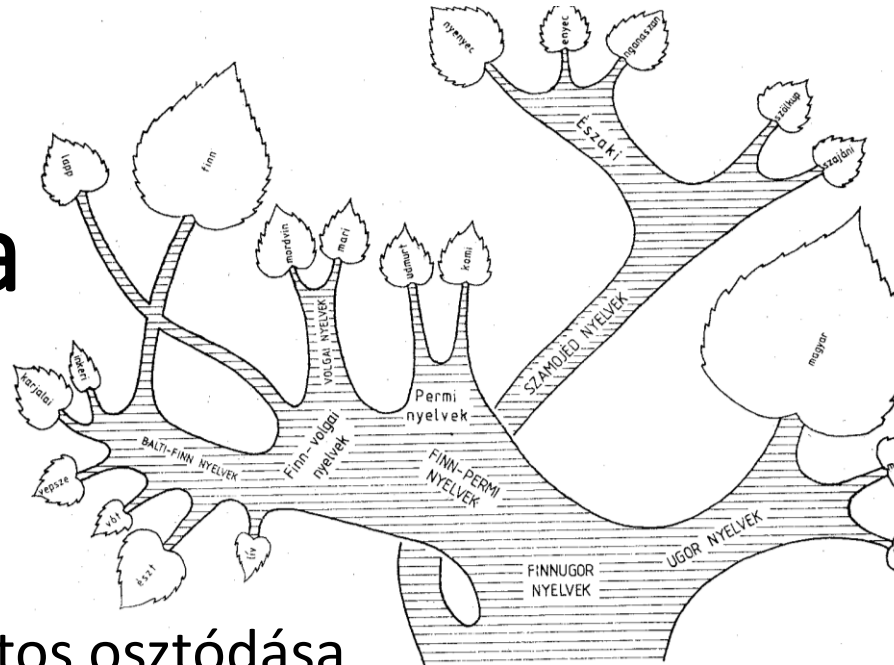
Időbeli változást vizsgál
(„mozgó film”)

diakrón nyelvészet

Adatokból narratíva

- „Naiv családfamodell”:
 - a nyelvet beszélő nép fokozatos osztódása.
 - Vö. fajképződés (ang. *speciation*) a populáció kettéválása révén, a biológiai evolúció során.
- Tudománytörténeti megjegyzés: a biológiai evolúció gondolata és a nyelvek családfájának gondolata párhuzamosan fejlődött a (18-)19. század során, és azóta is (vö. modern filogenetikai módszerek).

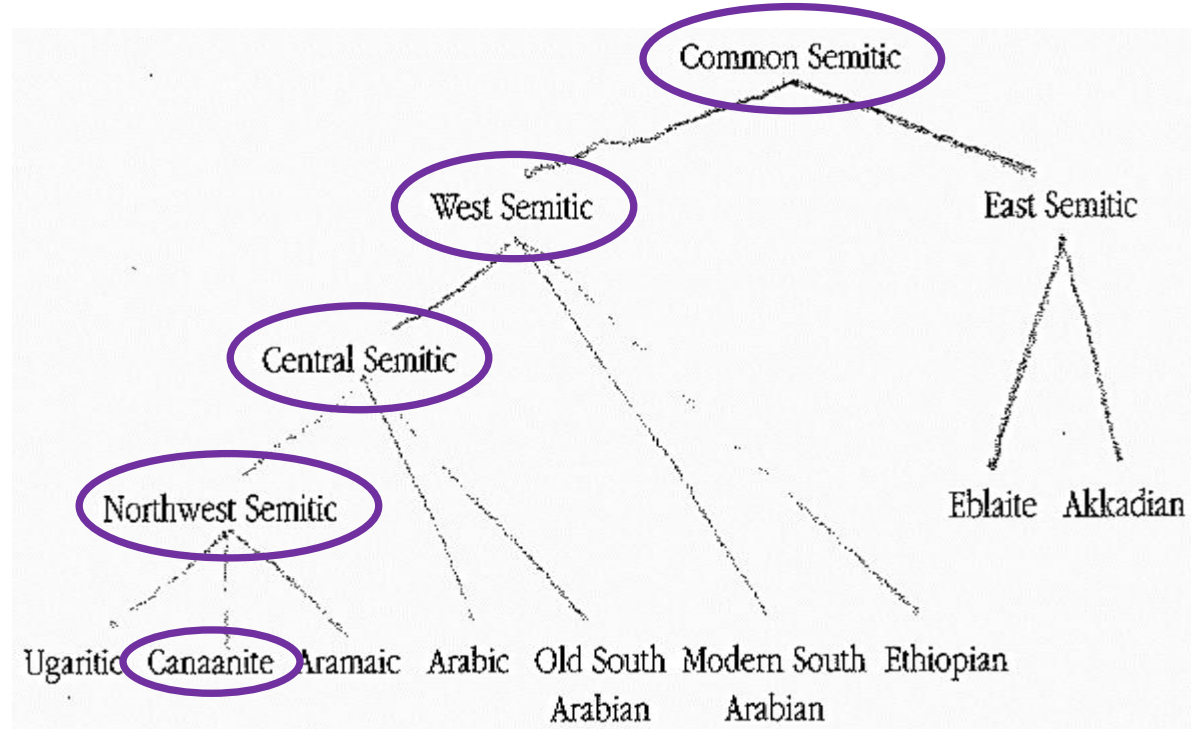

Haeckel (1874), az ember családfája
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/da/Pedigree_of_man_%28Haeckel_1874%29.jpg

A célunk a mai diasorban: adatokból narratíva

- „Naiv családfamodell”:
 - a nyelvet beszélő nép fokozatos osztódása
 - Vö. fajképződés (ang. *speciation*)
a biológiai evolúció során
- A sémi nyelvek családfája
a héberre vonatkozóan a következő narratívát sugallja:

*Kezdetben vala a „proto-sémi nép/nyelv”,
a „proto-nyugati sémi nép/nyelv”,
a „proto-centrális sémi nép/nyelv”,
a „proto-északnyugati sémi nép/nyelv”,
a „proto-kánaánita nép/nyelv”,
a héber nép/nyelv.*

*amelyből kivált
amelyből kivált
amelyből kivált
amelyből kivált*

A sémi nyelvek: családfamodell

Blau, Joshua. *Phonology and Morphology of Biblical Hebrew: An Introduction* (Linguistic Studies in Ancient West Semitic, vol. 2, Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2010), p. 17. [\[51.1.1.Bla.2.\]](#)

Megj.: Ezen a családfán az arab még a délarábiai és etiópai sémi nyelvekhez lett csoportosítva, amely egy korábbi felfogást tükröz. Az újabb felfogás a következő dián látható.

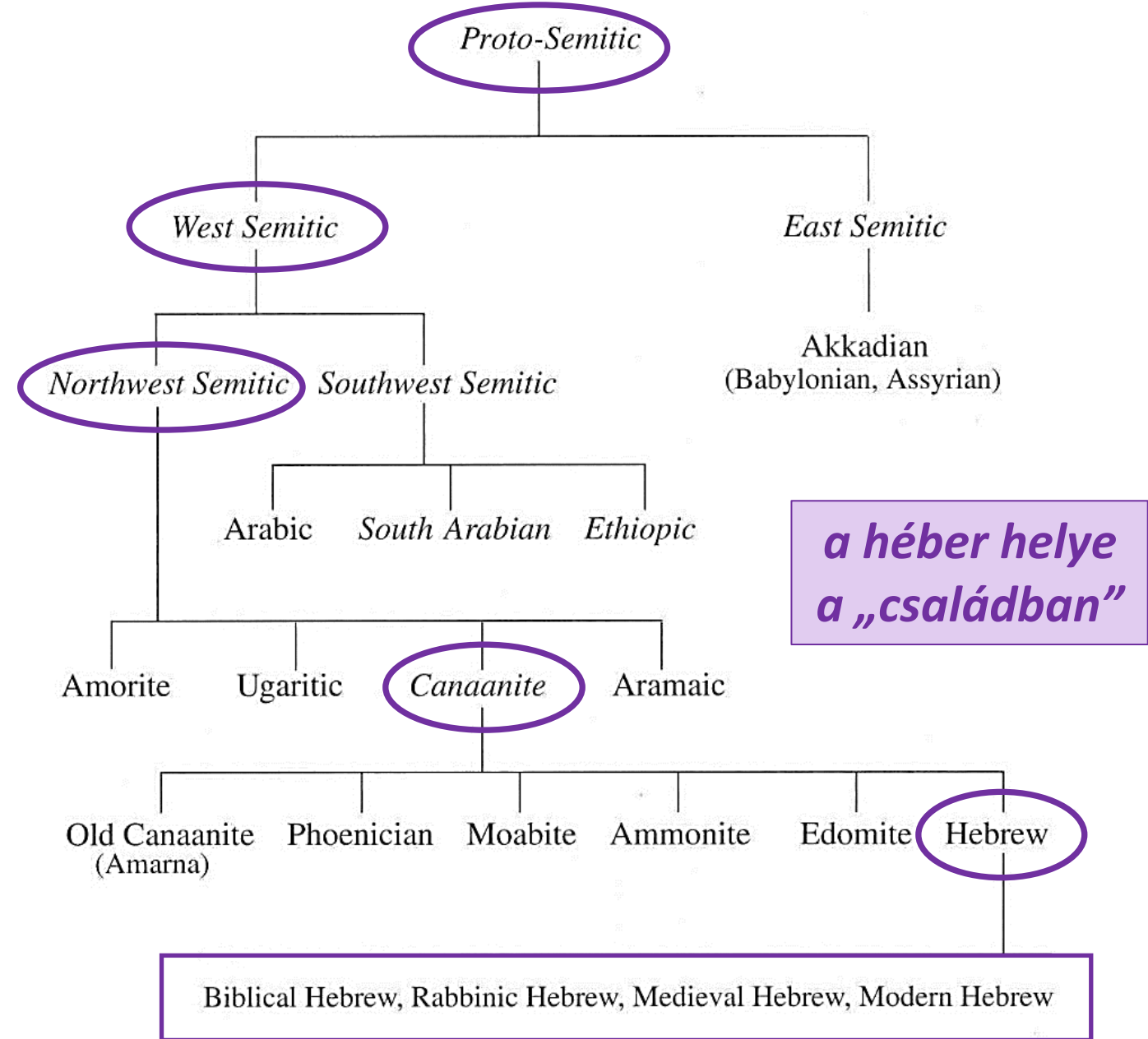

Fig. 1. The Semitic languages: the tree model (languages and *language families or groups*).

Miről szól egy „családfa”?

- Megfigyelem (a rokonnak tűnő) nyelveket: értelmezni akarom a hasonlóságokat és különbségeket.
- Ezeket csoportosíthatom **ahistorikus** módon:
mely nyelvek hasonlítanak a legjobban egymásra?

(Klaszteranalízis: hierarchikusan szerveződő, egyre nagyobb csoportokat hozhatok létre.)

- **Történeti megközelítés:** ha az A, B,... nyelvek rokonok, akkor
 - van egy **közös ősök**, amit szeretnénk (legalább részben) **rekonstruálni**;
 - valamint a közös ősből valahogy kifejlődtek a leánynyelvek,
és ezt a **fejlődést** is szeretnénk **megérteni (→ NARRATÍVA)**.

Családfamodell: összefoglalás

- Szinkrón szemlélet: a nyelv állapota adott időpontban:
családfa = tipológia, csoportosítás a hasonlóság mértéke alapján.
- Diakrón szemlélet: a nyelv változása időben:
családfa = narratíva a nyelvek fokozatos differenciálódásáról:
ágak szétválása egy hipotetikus közös ősből kiindulva.
- Történeti-összehasonlító nyelvészet: *mi a **legplauzibilisebb** narratíva?*

„Bayes-i tudomány”:
adott D adatokhoz, melyik a
legvalószínűbb P hipotézis?
 $\max [P_{pr}(H) \times P(D|H)]$

NB: a nyelvek története \neq a nyelvet beszélő népek történetével,
vagy a nyelvet beszélő nép kultúrájának, stb. a történetével!

Összehasonlító rekonstrukció
és narratívaalkotás: alapok

A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

- Vegyük **rokon szavak** listáját Szó = [hangalak] + 'jelentés'
- Mi van a nyelv többi szintjével (morfológia, szintaxis...)? Később!
- Rokon szavak:
 - Azonos / hasonló hangalak: rendszeres hangmegfelelés mutatható ki!
Az azonosság önmagában nem elég, ha az nem rendszerszerű!
 - Azonos / hasonló jelentés: mit jelent?
- Kizárjuk a későbbi kölcsönzéseket (és a „skewed” alakokat) – *hogyan?*
- Mi lehet az a *proto-szó (= [hangalak] + 'jelentés'), amelyből levezethetők
 - Az egyes nyelvekben megfigyelhető hangalakok?
 - Az egyes nyelvekben megfigyelhető jelentések?

A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

Szó = [hangalak] + 'jelentés'

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**proto*nyelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'

Rekonstrukció:

A nyelv szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'

megfigyelhető A nyelv

B nyelv szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'

megfigyelhető B nyelv

* hipotetikus (csak az összehasonlító-történeti módszer által bevezetett elméleti konstrukció?)

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)

A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

Szó = [hangalak] + 'jelentés'

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyvelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'*

Narratíva:

A nyelvi szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'

megfigyelhető A nyelv

B nyelvi szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'

megfigyelhető B nyelv

→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)
→ jelentésmódosulás (ld. későbbi diákon) v. azonosság

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)

A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

- Mi lehet az a *proto-szó ([hangalak] + 'jelentés'), amelyből levezethetők
 - az egyes nyelvekben megfigyelhető hangalakok és
 - az egyes nyelvekben megfigyelhető jelentések.
- Minél plauzibilisebb hangváltozások: *lásd a későbbi diákon!*
- Minél plauzibilisebb jelentésváltozások: *lásd a következő dián!*
- Minél kevesebb változást posztuláljunk:
 - Gyakran a leánynyelvek **többségében** megfigyelhetőt érdemes feltételezni

*Vajon nagyobb
súlyt kapjanak
a rekonstrukció
során?*

- Kronológiailag korábbi, **régebbi** nyelvek
- **Archaikusabbnak tűnő** nyelvek:

Vajon mindenhol / a nyelv minden szintjén hasonló a változás sebessége?

Szemantikai mezők változása

Vö. pl. BH > RH > IH példák
a kurzus későbbi óráin.

- A szemantika kevésbé stabil, mint a hangalak
 - Jelentésbővülés (pl. עולם BH 'örökkévalóság'; > RH '1. örökkévalóság; 2. világ')
 - Jelentésszűkülés (pl. ו BH 'és, mert, de, azonban, [ha...] akkor...'; > RH 'és')
 - A szemantikai mező felosztása két szó között (pl. CBH ספר 'könyv, levél'; > LBH ספר, אגרת)
 - A szemantikai mező eltolódása (מזוזה BH 'ajtófélfa'; > RH 'ajtófélfára szerelt pergamen')
 - Grammatikalizáció: *content word* → *function word* → kötött morféma (pl. לפני)

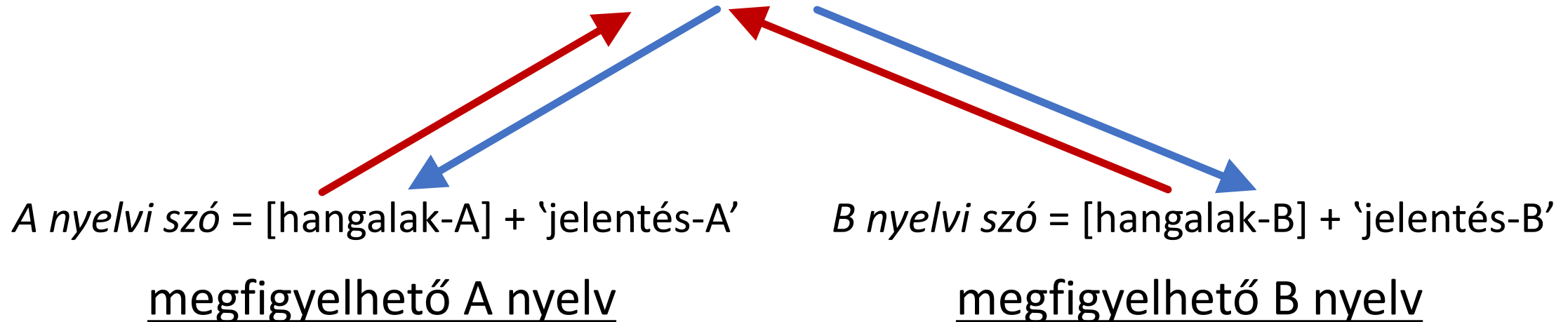
Nehezen megfogalmazható, de "érezzük": mely jelentésmódosulások plauzibilisek?
- Kölcsönszavak hatása a *nyelvi rendszerre*: korábbi szavak jelentésmezeje eltolódhat.
- A reáliák, a környezet, a társadalmi viszonyok megváltozása → a kifejezendő jelentések (és azok gyakorisági aránya) változása → jelentésváltozások.

Rekonstrukció és narratívaalkotás a történeti hangtanban

Rekonstrukció és narratíva

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyvelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'*

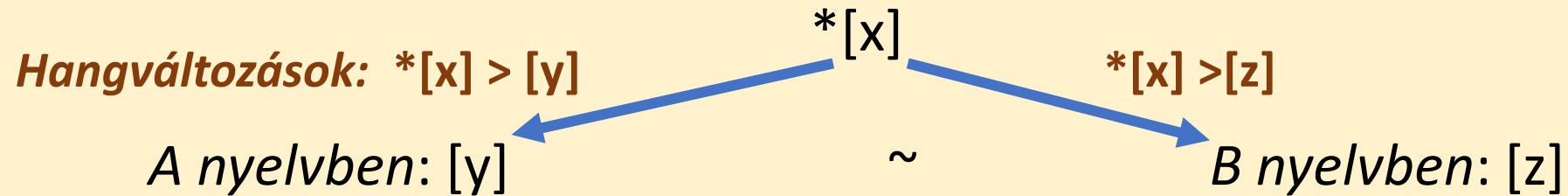
→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)
← rekonstrukció

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)

Történeti fonológia: milyen adatokat keresünk?

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!

rendszeres
hangmegfelelések

aya

~

aza

eye

~

eze

oyo

~

ozo

uyu

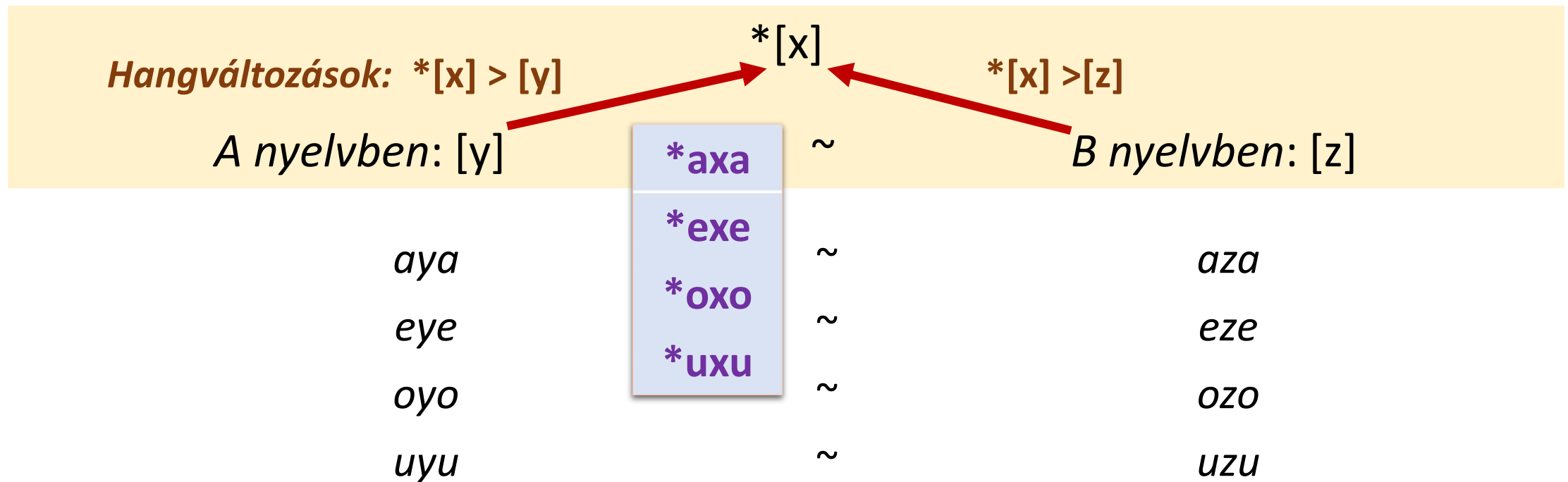
~

uzu

Történeti fonológia: rekonstrukció

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

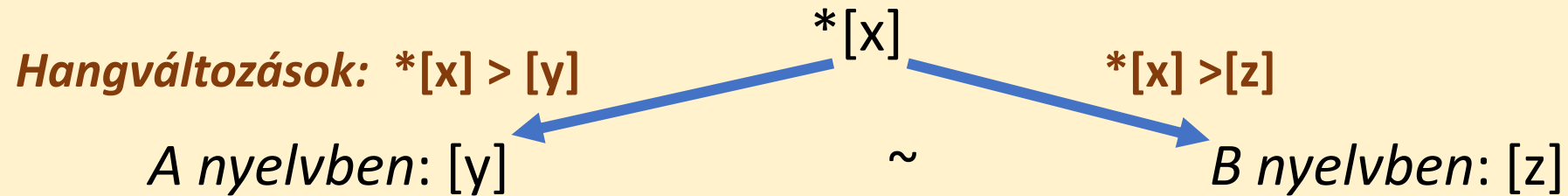
a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!

Történeti fonológia: rekonstruált narratíva

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!

aya

~

aza

eye

~

eze

oyo

~

ozo

uyu

~

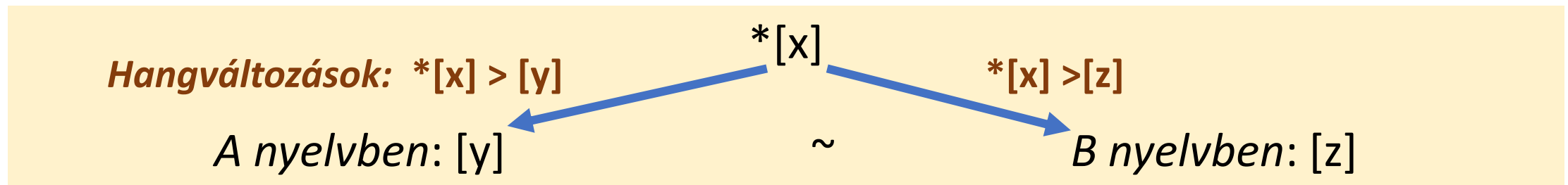
uzu

NB: lehet,
hogy $x=y$
vagy $x=z$.

Történeti fonológia: rekonstruált narratíva

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!

rendszeres hangmegfelelések
a közös eredetű szavakban

Naiv családfamodell: a szétválás után külön utakon fejlődtek a
leánynyelvek, azaz bennük más és más hangtörvények zajlottak le.

$cyɛ$

cyu

aza

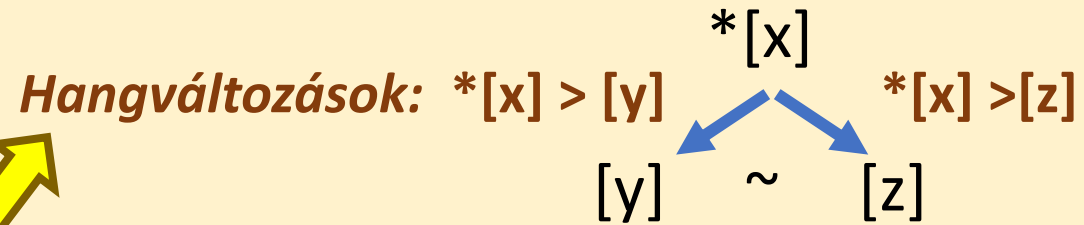
eze

ozo

uzu

Diakrón fonológia

A két nyelv **minden** olyan szavában, amelyek közös ősről mennek vissza (cognates).

A protonyelvbeli hipotetikus $*[x]$ hang az egyik nyelvben $[y]$ -ként, a másikban $[z]$ -ként jelenik meg. Ezért van $[y] \sim [z]$ szisztematikus hangmegfelelés a két nyelv közt. **NB:** lehet, hogy $x=y$ és/vagy $x=z$.

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!

- Naiv családfamodell: a szakadás után külön utakon fejlődtek a leánynyelvek, azaz bennük más és más hangtörvények zajlottak le.
- Ezért: rokon nyelvek között **szisztematikus hangmegfeleléseket** keresünk (kivétel: *skewing* esetek), azonos/hasonló jelentésű szavak között.
- Később: ez lesz a kiindulópont a hipotetikus közös ősről **rekonstrukciójához**.

Történeti nyelvészet eddig

- Hasonló hangzású, azonos vagy hasonló jelentésű szavak több nyelvben.
- Szisztematikus hangmegfelelés?
 - hipotézis: rokon nyelvek, közös ős
 - rekonstruált hang a közös ősből
 - javasolt hangtörténeti narratíva
 - rekonstruált szavak a közös ősnelvben

A: [y] ~ B: [z]

*proto-AB

*[x]

*[x] > A-ban [y]

**axa*, **exe*

Skewed reflexes: olyan hangmegfelelés, amire csak néhány példa van. Kevés szópár ahhoz, hogy rendszeresnek mondjuk, de sok ahhoz, hogy véletlennek tartsuk a jelenséget. Például héber [n] ~ arámi [r] (בן ~ בר 'fiú', שני ~ תרי 'kettő'). Miért zajlott le [n] > [r] két arámi szóban? Hasonló esetekre nehéz jó magyarázatot találni.

Kondicionált hangváltozások:

példa a héberből.

A fonémarendszer átalakulása

Kondicionált hangváltozások

Ha van feltétel, egy proto nyelvvi hangnak több hang is megfelelhet egyetlen leánnyelvben. Amúgy nincs kondicionálatlan hanghasadás.

Egyes hangváltozások csak bizonyos (hangtani) környezetben játszódnak le, vagy más feltételhez vannak kötve.

- Kánaáni hangtörvény: [ā] > [ō] / hangsúlyos szótagban
- Philippi törvénye (pl. **bint* > *bat*, de *bittî*):
[i/e] > [a] / hangsúlyos zárt szótagban
- Attenuáció (pl. *hifil*, *piel*; a *qal* prefixuma) :
rövid [a] > TH [i] / hangsúlytalan zárt szótagban.
- Begad-kefat hangváltozás (kései?): [zárhang] > [réshang] / [mgh] ___
- Szó elején, veláris mgh előtt: proto-finnugor *[k] > magyar [h], vö. finn *kala* ~ magy. *hal*, finn *kota* ~ magy. *ház*.

Egyes törvények datálása (mikor kezdett el hatni, mikor állt le): sok vita! (ld. Blau 2010).

Narratívák, amelyek magyarázzák
a megfigyelt adatokat.

Lábjegyzet az attenuáció törvényéhez:

[a] > [i] , ha hangsúlytalan és zárt szótagban

(Az ékezet hangsúlyt jelöl, pl. [é], [á]. A pont szótaghatárt jelöl.)

- Megfigyelés: héber *piʕ.ʕél* ~ arámi *paʕ.ʕél*
Magyarázat: proto-ény-i sémi: * *paʕ.ʕél* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *hiʕ.ʕíl* ~ arámi *(h)af.ʕél*
Magyarázat: proto-ény-i sémi: * *haf.ʕílu* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *yik.tób* ~ héber *yā.kúm*.
Magyarázat: proto-héber: * *yak.tú.bu* ~ * *ya.ku.mú*. Az attenuáció csak zárt szótagban zajlott le, ezért az ע"ו igék megőrizték az eredeti [a]-t.

Hangváltozás átalakíthatja egy nyelv hangkészletét, fonémakészletét

- A hangtörvények **új fonémákkal gazdagíthatják** a nyelv fonémakészletét:
Monoftongizáció: [ay] > [e], [aw] > [o].
- **Két fonéma összeolvadása** (*merging*, fonemikus különbségek megszűnése):
 - Vö. magyar /y/: eredetileg /l'/ fonéma, amely beleolvadt a /j/ fonémába.
 - Történeti héber [ʕ] és [g] > egyaránt [ʕ] a maszoretikus kiejtésben,
[ħ] és [h] > egyaránt [ħ] a maszoretikus kiejtésben.
Valamikor a késő ókorban [hellenisztikus-római korban?] fejeződött be valószínűleg, mert a Septuaginta átírásaiban még megkülönböztetik a [ʕ] és a [g] (IPA: [ɣ]) hangokat.
(Vö. עזה *Gáza* és עמורה *Gomora* [g]-je a LXX-ban az eredeti veláris [g] kiejtés nyoma.)

Proto-sémi:

néhány hangtani rekonstrukció

(első lépések)

Adatokból narratíva

Hogyan illeszkedik egy narratíva a rendelkezésre álló adatokhoz?

- Más sémi nyelvek adatai:
 - Például klasszikus arab: időben későbbi, de feltételezhető, hogy sok tekintetben archaikus, hasonlít a közös ősökre.
 - Például akkád: időben korábbi, de jó okunk van feltételezni, hogy sok szempontból kevésbé archaikus.
 - Például ugariti: régi és archaikus, de szinte csak a mássalhangzókat ismerjük (azokat is csak bizonyos biztonsággal).
 - Például modern délarábiai nyelvek: pontos hangfelvételek állnak rendelkezésre, de sokkal-sokkal későbbiek.
 - Tel el-amarnai glosszák nyelve („ókánaáni”): töredékes ismeretek.
 - Hogyan viszonyul a feltételezett „proto-kánaáni nyelvhez”?
 - Azonos a héber 2. évezredi ősével? Vagy annak csak (nagyon közeli) rokona? (Pl. városi vs. vidéki nyelvváltozatok?)
Avagy a héber egy drasztikusabb népmozgás vagy társadalmi átalakulás eredményeképp jött létre?
 - I.e. 1. évezredi héber: epigrafikus emlékek és bibliai korpusz
(utóbbinak különböző nyelvi-textuális rétegei, különböző irodalmi műfajok, amelyek különböző hagyományokban maradtak fenn.)
- * Proto-héber: hiányzó láncszem (pl. 2. évezredi ókánaáni nyelv egyik – pl. vidéki – nyelvváltozata?)

Fonológiai **rekonstrukció** lépései és axiómái

- Ellenőrizzük az adataink megbízhatóságát. Például:
Ugariti hangértékek feltételezett értékek, épp sémi összehasonlító alapokon.
Tiberiási héber fonémák pontos értéke? (a tiberiasi maszóra nem jelez mgh-hosszúságot)
- Ellenőrizzük a vizsgált nyelvek korát.
- Újgrammatikus iskola:
 - Hangváltozások szabályosak. (Kivétel: *skewing* – ki tudjuk dumálni? rejtély marad?)
 - Nincs kondicionálatlan hanghasadás (nincs olyan, hogy néha $A > B$ és néha $A > C$).
- Lehetséges:
 - Kondicionált kettéválás, pl. csak hangsúlyos szótagban, vagy csak adott hang előtt.
 - Fonémák egybeolvadása (*merging*): $A > C$ és $B > C$.

Patrick R. Bennett,
Comparative Semitic Linguistics: A Manual,
Winona Lake: Eisenbrauns, 1998.
[11.1.Ben.1.]

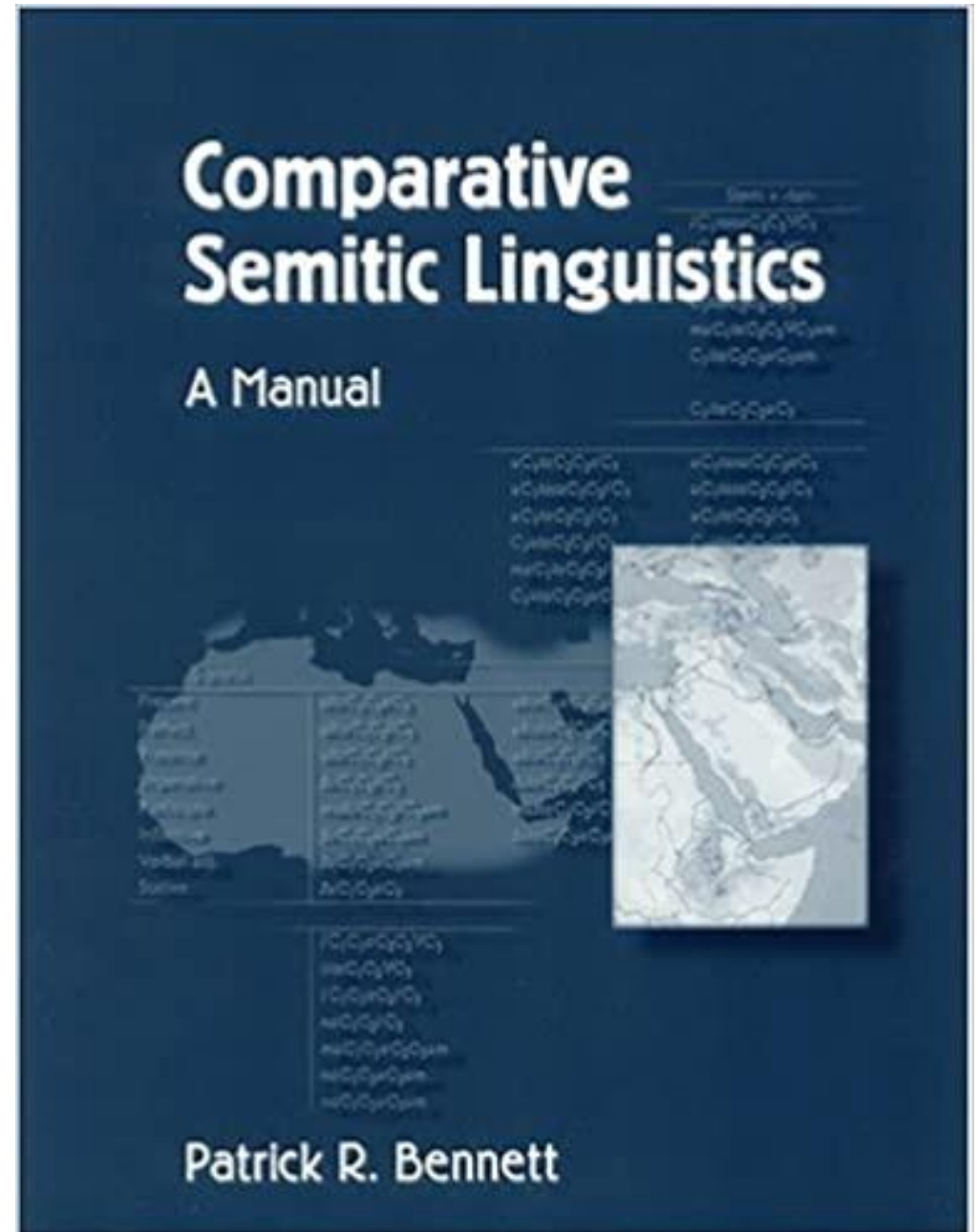

Table 17. Phonological Reconstructions*Bennett, p. 42.*

	Moroccan	Tigrinya	Jibbali	Ma'lula	Suggested
1	ʕ	ʕ	ʕ	ʕ	*ʕ
2	t	t	t	č	*t
3	ɣ	ʕ	ɣ	ʕ	*ɣ
4	q	ḳ	ḳ	q	*q

Table 18. Reconstructions of Dead Languages

	Akkadian	Arabic	Ge'ez	Ugaritic	Suggested
1	š	š	š	š	*š
2	∅	ʕ	ʕ	ʕ	*ʕ
3	s	ḍ	ḍ	s	*ḍ
4	p	f	f	p	*p

Fonológiai **rekonstrukció** módszere

(Vö. az előző dián: Bennett, p. 42, Table 17, ill. 18.)

- Rokon (*cognate*) szavak összegyűjtése
 - Egymás mellé írjuk a rokon szavakban egymásnak megfelelő hangokat.
 - Keressünk mintázatokat az adatokban: [Bennett (1-4)]
1. Ha mindenhol ugyanaz → proto-nyelvben is ugyanaz? [Bennett (1)]
 2. „Többségi elv” (hacsak más érv nem írja ezt felül). [Bennett (2)]
 3. Ne legyen *kondicionálatlan hanghasadás!* [Bennett (3), vö. (1)]
 4. Melyik irányú változás plauzibilisebb hangtanilag? [Bennett (3)]
 5. Valljuk be bátran, ha nem tudjuk eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján. Ha lehet keressünk további adatokat. [Bennett (4)]

Fonológiai **rekonstrukció** módszere

Magyarázat az
előző két diához

- 1) Ha mindegyik nyelvben ugyanaz a hang található a rokon szavakban, akkor a legvalószínűbb narratíva azt feltételezni, hogy a közös ősből is ez a hang jelent meg az adott pozícióban (*hacsak nincs jó okunk valami mást feltételezni*).
- 2) Ha a nyelvek többségében ugyanazt a hangot találjuk, akkor valószínűleg ez volt a közös ősből is, mert ebben az esetben csak kevesebb változást kell feltételeznünk (*ismét: hacsak nincs jó okunk valami mást feltételezni*).
- 3) A fenti táblázatok 1. sorában már levezettünk egy-egy hangot a proto-nyelvre. A 3. sorokban szereplő hangok őse valószínűleg valami más volt. Az elképzelhető, hogy a nyelvek felében ez a hang beleolvadt az 1. sorban szereplő hangba (*[ǵ ≈ ɣ] > [ʕ], ill. *[d] > [ɖ]). Ezek érthető változások lennének: „nehezebb”, ritkább hangokból gyakoribb, „egyszerűbb” hangokat hoznának létre. Ellenkező irányban viszont *kondicionálatlan hanghasadást* feltételeznénk: pl. *[ʕ] egyik szóban megmaradt, másokban [ɣ]-vá alakult?

A következő órán innen folytatjuk.

Házi feladat

Viszlát jövő szerdán!